

מ ב א

פרק א: הסליחות בכללן

א. תולדות הסליחות

אנו קוראים היום בשם 'סליחות' כל אותן התפלות בהן אנו מבקשים סליחה על חטאינו¹. שם זה טעון בירור. במקורות העתיקים מכנים תפלות בשמות תפלה, בקשה, עתירה, שועה, תחן, תחנון, תחינה. סליחה היא מתת-אל לאדם המבקש כפרה על חטאיו². הקב"ה לימד את האדם לבקש סליחה מלפניו³. בבקשת סליחה זו, כמו בכל התפלות שלנו, אנו רואים התפתחות מסוימת. בימים קדמונים בחרו לומר לשם זה פסוקי מקרא מתאימים⁴, ובעיקר "ג מדות של חסד, אותן לימד — לפי המסורת — הקב"ה את משה כדי לאמרן בשעת בקשת כפרה⁵. קבוצות פסוקים אלה נועדו בתחילה להיאמר בימי תענית, ולכן שולבו בתוך התפלה⁶. כינויהם היו בתחלה "מעמד שיש בו ריצוי וסליחה" או "סליחה ורחמים"⁷ וגם "פסוקי דרחמי"⁸, ובסוף נקראו "סדרי סליחה"⁹. לאחר זמן נתקצר השם ל"סליחות", ושוב כינו בשם זה בתחילה רק את פסוקי המקרא (עם "ג מדות), ולבסוף את כל החטיבה של תפלות הסליחה¹⁰. מימי הגאונים נהגו לערוך "מעמד" מיוחד בשעות שלאחר חצות הלילה ולפני עלות השחר בעשרת ימי תשובה בלבד, כי רבים נהגו להתענות בימים אלה מן הבקר עד לצאת הכוכבים. אנו יודעים על מעמדות אלה מתוך סדר ר' עמרם גאון. כתבי היד של סרע"ג שמרו לנו דוגמאות של מעמדות השונים בפרטיהם אך זהים במבנם. עיקר המעמד הם "ג מדות". עם הכנסתם לתפלה נוספה להן הקדמה. כך נוצרו הקטעים "אל הוריתנו" (אשר הושלם אחר כך על ידי הקטע "אל מלך יושב") ו"אל ארך אפים אתה" (שניהם נתקבלו בכל המנהגים). סדר זה של המעמד, העתיק ביותר שבידינו, הוא מבחינה זו, אמירת הפסוקים וכו', המקיף ביותר. הוא כולל כמה קבוצות פסוקי מקרא¹¹ וביניהן נקראו שוב ושוב "ג מדות; אח"כ נאמר וידוי, פיוטי

1 לכל הענין עיין צונץ, ס. פ. (מהד' ב') ע' 76 ואילך. ריטוס ע' 117 ואילך. אלבוגן, ייד. גוטסדינסט, ע' 221 ואילך. יעבץ, מקור הברכות, ע' 91. 2 תהל' קל ד כי עמך הסליחה למען תורא. — דני' ט ט כי לה' אלהינו הרחמים והסליחות. 3 ויק' כו מ והתודו את עונם ואת עון אבותם. — משלי כח יג מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם. והשוה ג"כ גוסס תפלת נעילה ביו"כ: ותלמדנו ה' אלהינו להתודות לפניך על כל עונותינו ... 4 כמו שממליצים לאמירה בכל יום על הפסוקים תהל' מו ח ה' צבאות עמנו משגב לנו וכו' פד יג ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך (ירו' ברכות ה' א' דף ח' ד'). אספי פסוקים לנשיאת כפים עי' סוטה דף ל"ט ב', להוצאת ספר תורה עי' מסכת סופרים י"ד ח'. 5 ר"ה דף י"ז ב'. 6 עי' מגילה דף ל' ב' היכי עבדינו ... וריבעא דיומא בעו רחמי. 7 עי' סדר ר' עמרם גאון (השלם) ח"ב סעיף קכה- (מובא בהמנהיג יו"כ סי' נ"ט). 8 שם זה, שמקורו בתלמוד (ברכות דף ה' א'), נמצא בפרט במקורות צרפתיים, עי' תוס' ע"ז דף ח' א' ד"ה אם. ספר המחכים לר' נתן בר' יהודה, מהד' פריימן, ע' 40. ארהות חיים לר' אהרן הכהן, ר"ה ב' דף צ"ו ד' (דפוס ירושלים ע' ירד). 9 תנא דבי אליהו זוטא כ"ג (ע' 42 פרידמן) ירדתי וגליתי סדרי סליחה למשה. כנראה הוכנס מכאן הביטוי "סדרי תפלה" לטכסט התלמוד ר"ה דף י"ז ב' (שנמצא אח"כ לעתים קרובות אצל פייטנים, עי' צונץ, ס. פ. 367). 10 כן נקראים בסדר רע"ג. 11 הקבוצות מסודרות לפי עקרונות שונים שאינם ברורים כל כך. צונץ, ריטוס ע' 120, רושם

ליטאניה פשוטים מסוג "ענגו" (שמקורו בתלמוד, תענית דף י"ד א'), תחנון, "ואנחנו לא נדע". קטעים אלה נתקבלו כמעט בכל המנהגים, ובאשכנז הפכו למסגרת קבועה לפיוטי הסליחות. בפסוקי המקרא נהגו לפעמים להעביר לשון יחיד לרבים, כדי להתאימם לתפלה בצבור, וגם מלבד זאת נהגו בהם בחופש מסויים¹². ימי "הסליחות" היו, כאמור, בתחילה עשרת ימי תשובה בלבד, אחר כך הוסיפו ימים שלפני ראש השנה. באשכנז נהגו לומר סליחות בשבוע שחל בו ר"ה או, אם חל ר"ה ביום ב' או ג', גם בשבוע שלפניו¹³, בארצות אחרות, כגון בספרד, החלו בכ"ה באלול או אפילו בא' בו, כך שימי הסליחות היו ארבעים יום¹⁴, ונהגו גם לצום בארבעים יום אלה (מכאן לילי אשמורות), ובאשכנז צמו רבים לכל הפחות ביום ראשון לסליחות ובערב ראש השנה (זהו מנהג שמקורו עתיק)¹⁵.

בשעה שהורחבו כל סדרי התפלה ע"י פיוטים לא פסחו גם על סדרי הסליחות. מאז המאה התשיעית (מתקופת ר' עמרם גאון) הוכנסו פיוטים בין קבוצות הפסוקים, ולבסוף גרמו אלה לקיצור בפסוקים או להשמטתם. הפסוקים שנשארו הפכו לשלד הקבוע של המעמד, בעוד שהפיוטים שולבו בו בהתאם לטעמו של החזן. עד להמצאת הדפוס נכתבו הסליחות בשתי חטיבות נפרדות: קטעי התפלה הקבועים עם הפסוקים לבדם והפיוטים לבדם. בתקופות אלה בחר החזן את פיוטי הסליחות שייאמרו מפעם לפעם בבית הכנסת¹⁶.

ב. המנהגים השונים

חלוקת הסליחות לפי ימים נוצרה כנראה לראשונה באשכנז במאה ה"ו. בארצות הספרדים, התימנים, האיטלקים והבלקן (מנהג יון, רומניא) מעולם לא היתה חלוקה לפי ימים, אע"פ שבידי כולם היה אוסף די גדול למבחר, אלא בחרו וגם חילקו מתוך חירות מסויימת בין הפיוטים שהיו בידם¹⁷. לעומת זאת נוצרו באשכנז על ידי השינויים בבחירת הסליחות ובסידורן מנהגים שונים, והסתעפותם רבה לאין ערוך בהשוואה למנהגים בשאר התפלות. בעוד שהמחזור האשכנזי מתחלק לשני מנהגים בלבד — המערבי (מנהג 'אשכנז' העתיק) והמזרחי (מנהג פולין) — יש בידינו שורה שלמה של מנהגי סליחות בעלי אופי מקומי, כי הקהילות החזיקו בהתמדה רבה במבחר שהיה נקוט בידם. בחירת הפיוטים היתה מקרית כמעט תמיד. רק לעתים נדירות נשמרו בקהילות יצירות של פייטנים מקומיים או תיאורי רדיפות מקומיות.

רשימת מלים, בהן מתחילים פסוקים אפייניים או קבוצות שלמות של פסוקים, כגון אודה, או, אל, אלהים, אליך, אם, אני, גדול, זכור, חטא, חיים, הננו. 12 עי' אבודרהם בפירוש הברכה "רפאנו ה' ונרפא" (דף ל"ז ב' בדפוס ויניציאה שכ"ו) ... ואף על גב דאמרינן בתוספתא כל הכתוב לרבים אין מכנין אותו ליחיד ליחיד אין מכנין אותו לרבים פי' הרמ"ה דוקא במתרגם המתרגם הפסוקים או הקורא פסוק ככתבו בזמן שמכוון לקרות ... אבל פסוק של תפלה שאין כוונת הצבור לקרותם אלא להתחנן דרך תפלה ובקשה הרי הן כשאר תפלות ורשאים לשנותם כפי צורך השעה ... והר"י יונה פי' דוקא כשקורא כל המזמור או כל הענין כסדר ... אבל כשמתפלל ואומר פסוקים מפורזים הנה והנה יכול לשנות מרבים ליחיד ומיחיד לרבים, ולזה הסכים הרא"ש. ועי' שו"ת אבקת רוכל (לר' יוסף קרו) כ"ד א', ג'. צונץ, ריטוס 121. — במהדורה שלפנינו סומן פסוק שהועבר ללשין רבים ככוכב (*) ושינויים אחרים בלשון הפסוק סומנו בשני כוכבים (**). 13 מנהגי ר' חיים פלטיאל (קרית ספר כ"ג) ע' 325 = מנהגי ר' אברהם קלוזנר א'; מכאן במהרי"ל ובמנהגי ר' איזיק טירנא. תשובות מהרי"ל סי' קע"ב. 14 ביום הכפורים ירד משה מן ההר, עי' סדר עולם ו'. רא"ש סוף מסכת ר"ה. 15 ירו' תענית ב' י"ג (דף ס"ו א'). ירו' נדרים ח' א' (דף מ' ד'). תנחומא אמור כ"ב. ויקרא רבה ל' ז' (ע' תשה). 16 עד היום קיים אצל יהודי איטליה העקרון: ואומר סליחה כרצון החזן. 17 יוצא מן הכלל הוא מחזור טריפולי. יש בו "מעמד" לימי חדש

ואלה המנהגים הידועים לנו שהגיעו לדפוס¹⁸:

ב מערב אירופה:

- (א) מנהג אשכנז הגדול (פרנקפורט ע"מ וסביבתה), נהג בדרום גרמניה ובמערבה אח"כ בצרפת, הולנד ובכמה קהילות באמריקה. בא"י נשמר בקהילות מעטות של עולי גרמניה בערים הגדולות. דפוס ראשון אויגשפורג רצ"ו.
- (ב) מנהג אלזס, נוהג גם מחוץ לגבולותיה, כגון בבאזל. דפוס ראשון פפד"מ תפ"ה.
- (ג) מנהג האשכנזים שבאיליה, נוהג בצפון איטליה, כגון: וירונה, מנטובה, ויניציה; נהג גם באנשפך שבבוואריה. דפוס ראשון ויניציה ש"ס.
- (ד) מנהג נירנברג-פירודא שבבוואריה; לבסוף נהג רק בפירודא. דפוס ראשון וילהרמשדורף תע"ד.
- (ה) מנהג שוואבן ושווייץ (נהג גם במדינת שוואבן שבבוואריה, כגון בנרדלינגן); כעת רק בקהילות מעטות בשוויצריה. דפוס ראשון וילהרמשדורף תצ"ו.
- (ו) מנהג וורמייזא (וורמס). דפוס יחיד זולצבך תצ"ו (אך קדם לו בדפוס קונטרס שכלל רק את הסליחות שלא היו במנהג אשכנז, פפד"מ תע"ד).
- (ז) מנהג קוילין (קולוניה), נהג בכל גבול הארכיאפיסקופוס, כגון דייץ, בונא, לינץ. דפוס יחיד פפד"מ תנ"ד¹⁹.
- (ח) מנהג פלאס (פלוס, עיירה בבאוואריה). דפוס יחיד זולצבך 1843.

ב מזרח אירופה:

- (ט) מנהג פולין, נהג בפולין, בכמה מחוזות גרמניה המזרחית, בוולחין, רייסן, אוקראינה, ונוהג היום בהרבה קהילות שבאמריקה. בא"י הוא נוהג בקהילות החסידים וגם בקהילות רבות אחרות. דפוס ראשון לובלין שס"ג, אח"כ פראג שס"ח.
- (י) מנהג פיהם (בוהמיה) מעהריץ (מורביה) ואונגרו. נהג גם באזורים רבים בגרמניה המזרחית, כגון שלזיה, ברלין, אה"ו, ונוהג בדנביה, אנגליה ובק"ק באמריקה. נהג גם בעיר פינסק. בא"י שומרים בתי כנסת מעטים של עולי הונגריה על מנהג זה. דפוס ראשון פראג רפ"ט.
- (יא) מנהג בית הכנסת הישן בפראג. מנהג נפרד, שנדפס ראשונה בפראג שס"ה, שנית שע"ג (?), ויצא עוד קונטרס הסליחות המיוחדות למנהג זה, שם תקמ"ו.
- (יב) מנהג ליטא וזאמוט, נהג גם ברוסיה הצפונית-מערבית וגם במה שהיתה פרוסיה המזרחית. הובא לארץ-ישראל ע"י תלמידי הגר"א ונהוג כאן בקהילות הפרושים. גם בין חסידי חב"ד נהוג לאמרו. דפוס ראשון אמשטרדם תי"א.
- (יג) מנהג פוזנא והוראדנא ואגפיה. נהג בקהילות רבות במחוזות אלו, אך לא בכלן. דפוס ראשון פראג שס"ח.

אלול; לרבות את השבתות, ובסופו מובאים 23 מעמדות של ר' יצחק אבן גיאת. 18 בביבליוגרפיות, וגם ברשימת המקורות שבאוצר השירה והפיוט, הבחנת המנהגים אינה מדויקת ועלולה להטעות את הקורא. לדוגמא: מה שרשום שם סליחות וואלין (וילנא 1882) מודהה עם מנהג פולין. מאידך גיסא מה שרשום סליחות-פולין (פראג 1836, הנובר 1845) אינו אלא מנהג פיהם, והמדפיסים בלבלו את הענין בהוספת מלת 'פולין' על השערים, מפני שמנהג זה היה קיים גם בערים אחדות שבפולין הגדול (אזור פוזנא), כגון בוורשנא. 19 ע"י ארשת, ספר השנה לחקר הספר העברי, א (תשי"ט), 91 ואילך.

הנהגת המנהגים באזורים שונים ובקהילות בודדות מקורה בשינוי מושבי יהודים (כגון בירושלם) או אפילו בבואו של רב חדש לקהילה מסוימת²⁰.
 כמובן, סליחות רבות נתקבלו בכל המנהגים או ברובם.

ג. מסגרת הסליחות

כך נוצר סדר הסליחות שבידינו. בכל המנהגים האשכנזיים יש בו חטיבה הנאמרת בכל יום, והיא משמשת כמסגרת לפיוטי הסליחות המתחלפים בכל יום. "מסגרת" זאת פותחת במנהגי מזרח אירופה ובאיטליה בחצי קדישי שקודם לו, כבימי הגאונים, אשרי ותהלה לדוד (תהלי קמה). בשאר מנהגי אשכנז נאמר הקדיש רק לאחר אמירת י"ג מדות הראשונה. אח"כ נאמרת חטיבה גדולה של פסוקים (שונים במקצת במנהגים השונים), י"ג מדות עם הפתיחה 'אל ארך אפים אתה, ובוה מסתיים החלק הראשון של המסגרת הקבועה. עתה נאמרים פיוטי סליחות שלכל יום. לפני כל פיוט נאמרים פסוקים אחדים, על פי רוב לקוחים מתוכן הפיוט, ולאחריו י"ג מדות עם הפתיחה 'אל מלך יושב, כאן מתחיל החלק השני של המסגרת: שוב חטיבת פסוקים, שבתחילתה 'אל תזכור לנו' או 'זכור רחמיך', ומצרפים אליה כמה פסוקי הבטחה; הוידוי 'אשמנו' ועיבודו הפיוטי ('אשמנו מכל עם') עם תוספות קטנות; כמה 'ליטאניות' מתקופת הגאונים (שמקור חלק מהם בדוגמאות מתקופת התנאים); ה'תחנון' הרגיל בכל יום; כמה בקשות בארמית (גם הם מתקופת הגאונים); 'ואנחנו לא נדע', ולבסוף קדיש שלם.
 כאמור, במרכז אמירת הסליחות עומדות י"ג מדות של חסד²¹. לפי המסורת התלמודית הורה הקב"ה למשה מלים אלה ממש (שמות לד ו—ז) כתפלה לבקשת סליחה. "ויעבר ה' על פניו ויקרא. א"ר יוחנן אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו. מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור והראהו למשה רבנו ואמר כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם על עונותיהם" (ר"ה דף י"ז א'). על י"ג המדות נאמר (שם): "ברית כרותה לי"ג מדות שאינן חזרות ריקם". יהא פירוש מאמר זה אשר יהיה, בספרות הרבנית נתפרש שאמירת י"ג המדות תישמע לעולם למעלה. לכן נקבע שתיאמרה פעמים אחדות במעמד הסליחות. מנין המדות ופירושן הוא לפי התלמוד (ועי' ג"כ בתרגום אונקלוס): א, ה', אני הוא קודם שיחטא האדם, ב, ה', אני לאחר שיחטא, ג, אל (רחמים), ד—ה, רחום וחנון, ו, ארך אפים, גם לרשעים, ז, ורב חסד, לצריכים חסד, ח, ואמת — בתחילה אמת ולבסוף רב חסד, ט, נוצר חסד לאלפים — לדורות הבאים, י, נושא עון, יא, ופשע — שהוא חמור מעון, יב, וחטאה — שהוא קל ממנו, יג, ונקה (מנקה הוא לשבים, יומא דף פ"ו א'). המשך הפסוק אינו ענין למדות של חסד.

ד. סוגי פיוטי הסליחות

בתוך ה"מסגרת" הקבועה משולבים פיוטי הסליחות. פיוטים אלה, שנתחברו ונקבעו בתקופות שונות, מהווים היום את עיקר סדר הסליחות ודחקו מתוך הסדר קטעים עתיקים ומקוריים. היות

20 כך יש להבין את הקשר שבין פזונא להורדנא. מקורו כנראה בר' מרדכי יפה (בעל הלבושים) שהיה רב בהורדנא לפני ששימש ברבנות בפזונא (עי' ד. לוין, ספר היובל ליעקב פריימן, ברלין תרצ"ו, ע' 145). כן יתבאר גם מנהג פראג-פינסק. בוורשנא (פלך פזונא) אמרו הסליחות לפי מנהג פיהם, ובכל הסביבה לפי מנהגים אחרים. 21 עי' מדרש תהלים צ"ג ח' (דף ר"ה ב') א"ר סימון שלש עשרה מדות בתורה שהקב"ה מרחם בהן את ישראל שנאמר ה' ה' אל רחום וחנון. — במדבר רבה כ"א ט"ז א"ר סימון

מבוא

וקראו לקבוצות הפסוקים עם י"ג המדות בשם "סליחה", נקבע השם "פזמון"²² לקטעים השיריים, הם הפיוטים. בכינוי זה מכנים הספרדים עד היום פיוטים רבים. לעומת זאת קבעו האשכנזים את השם פזמון רק לפיוטים שיש בהם בית חוזר או שורה חוזרת (רפריין). בכל מעמד סליחות יש לפחות פזמון אחד. במנהגי מזרח אירופה אין לפזמון פסוקים מקדימים²³, מה שאין כן במנהגי מערב אירופה: שם נקבעה קבוצת פסוקים אחת לאמירה לפני כל הפזמונים. לפי צורתם מכונים כמה פיוטי סליחות בשמות הבאים: פזמון (כנ"ל), שנייה (בעלת שתי שורות בכל בית), שלישייה (בעלת שלש שורות), שלמונית²⁴, כלומר שלמה (בעלת ארבע שורות), חטאנו (עם שורה חוזרת 'חטאנו צורנו'). פיוטים רבים בעלי בתים עם ארבע שורות מכונים 'סליחה' סתם. לפי תכנם אנו מבדילים: תוכחות (הרהורי האשמה עצמית), בקשות (קטעים ארוכים, לעתים בפרווה), גזרות (מתארות רדיפות), עקידה (תיאורי עקידת יצחק), תהנה (תפלה בלחש לאחר התחנון). הפיוט שלפני י"ג מדות הראשונות מכונה פתיחה. סוג מיוחד הם פזמונים עם השורה החוזרת 'שמע ישראל' הנהוג במנהגים אחדים.

סדר מנהג פולין בימינו הוא:

יום א': פתיחה, שתי סליחות, פזמון.

יום ב' – ז': שתי סליחות, פזמון.

בעשרת ימי תשובה: פתיחה, שתי סליחות (בצום גדליה שלש), שלישייה, שלמונית, עקדה, פזמון, תחנה. בצום גדליה נוסף פזמון שני ('זכור ברית') פזמון.

בערב ראש השנה מרבים בסליחות (פתיחה, 4 סליחות, 5 שניות, שלישייה, 2 שלמוניות, פזמון, עקדה, זכור ברית, בקשה, תחנה), ובערב יום כפור מקצרים (רק שנייה, שלישייה ופזמון).

שאר מנהגי אשכנז המזרחיים דומים לסדר זה, אלא שבמנהג ליטא נאמרת העקדה לפני הפזמון ולא לאחריו, ושם נוהגים ג"כ 'חטאנו' ופזמוני 'שמע ישראל' שחסרים במנהג פולין²⁵.

ה. דרך אמירת הסליחות

גם דרך אמירת הסליחות לבשה צורה חדשה במשך השנים. הרוצה להבין את פיוטי הסליחות יזכור תמיד ששליחת הצבור הוא שאמר בקול רם את הפסוקים ואת הפיוטים בפני הצבור, והקהל ענה באמירת י"ג המדות בלבד. וכך נוהגים עד היום בקהילות האיטלקים, הספרדים ועדות המזרח. די להצביע על השורות הבאות

סי' נה, 1 בקר אערוך לך בעד קהלי

עג, 25 הצליחי במשלחי ואשיב שולחי דבר

ב, 11 כהגון מדות ובתפלה שלם, כזקן ורגיל ...

כד, 3 ההוקם סרסור

כו, 5 הן קלותי ... הנני צעיר

י"ג מדות רחמים כתיב בי. 22 פזמון (השרש פזם) נתבאר כמלה זרה (מיונית Psalms) שפירושו המנון, ע"י רוב החוקרים. ע"י צונץ, ס. פ. 88, 367. מלון בן יהודה, בערכו... 23 על מנהג שונה בערב ר"ה ע"י להלן במקום. 24 היו שפירשוהו "משל שלמה הבבלי", ופייטן זה חיבר באמת רוב הסליחות מסוג זה. אך יש 'שלמוניות' גם ממחברים אחרים. 25 'חטאנו' נשאר רק בתפלות יום כפור עצמו, וברוב הקהילות מדלגים גם עליהם. במנהג פוזנא-הורדנא יש 'חטאנו' ו'שמע ישראל' בערב ר"ה.

ונבין שאמירת קטעים כאלה בפי הקהל אין לו שחר²⁶. לדאבוננו גרמה התפתחות עריכת התפלות בארצות אשכנז לכך שהחזן אינו משמיע את קולו אלא בסימוי קטעים. אין זו אשמת הפייטנים שבגלל אמירה לא נכונה נשארים דבריהם חסרי מובן וממילא אין הם מעוררים את הלב.

פרק ב: תכן הסליחות

א. התכן הכללי

תכן הסליחות הוא בעל טיפוס אחד, עד שצונץ¹ מדבר על 'סליחה של נורמה' של ימי הביניים. הנושא הראשי של הליטאניות העתיקות והפיוטים הראשונים הוא התשובה והחרטה. המתפלל פותח בוידוי על חטאיו. שערי שמים פתוחים לתפלה, ובודאי היום כשאין מזבח וקרבן. פעמים רבות מדובר על אפסות האדם. ימינו כצל, הכל הבל, רק הקב"ה חי לנצח, כל יכול, רחום, צופה הכל, ולא נסתר ממנו דבר. היהודי שם בטחוננו בברית ה' עם עמו, בתורה, ביי"ג המדות, בזכות אבות, בעקדת יצחק וכו', מחזיק בנאמנות באמונת אבותיו, מאמין ביחוד ה', על אף כל הפיתויים ועל אף הגלות הארוכה, ומקווה לשכר על אמונתו. הוא סומך על תפלה, צום ותשובה. בקשתו היא שייסתם פי קטיגור, שתתקבל התשובה ושלא ייזכרו החטאים. בסליחות מאוחרות יותר מתרבים תיאורים על הצרות, הגלות, פיזור העם, גודל האויב, חולשת העם, מקדשי ה', והגעגועים לגאולה ולחידוש הימים קדם. כן הולכות הסליחות ודומות לקינות. אבל גם ביצירות אלה בוכה הפייטן על חטאינו שגרמו לצרות ומעורר לתשובה ולתקוה לגאולה ולקבוץ גלויות בארץ אבותינו.

ב. קשר הסליחות עם הצום

הסליחות הן תפלות של תשובה בימי צום. הצום הוא מיסודות התשובה, ובימים קדמונים לא דברו על תשובה ללא צום. התפלה היא היסוד השני, ושניהם קשורים זה בזו. ר' עמרם גאון פוסק ש'סליחות' הן מחובת היום ביום הכפורים², וכן נהגו במשך הדורות⁴. גם לילי אשמורות שנוהגים בימי אלול ובעשרת ימי תשובה יסודם במנהג שרבים צמו בהם. ממילא מניחים הפייטנים שיצירותיהם תיאמרנה בימי צום. הנה דוגמאות מועטות:

- ב, 21 שוקדים בצום לבם להכניע
 עב, 17 פוקדין קדשו צום לקבוע
 עב, 16 חלוד בקדוש צום ובעצרה נצבים
 עב, 20 גבורתם בצום גשתה ודמם לפניך ממעטים
 לו, 8 סוגפנו ביום זה
 פא, 37 קדשנו צום

בתקופה מאוחרת יותר נעלם המנהג לצום בימי הסליחות. אך רמזיהם של הפייטנים נשארו ב"סליחות", ורק בכמה מקומות שונו המלים לפי דרישת בעלי ההלכה.

26 ה"ה גם ל'קרובות' שנכתבו גם הן בשביל הש"ץ.

1 צונץ, ס. פ. 83 ואילך. 2 הקטיגור נזכר בכמה סליחות, כגון כב, 17 בבא המקטרג. כג, 19 הקטיגור יהס. כח, 10 עד ממהר לספר. 3 סדר רע"ג דף מ"ז ב' = השלם ב' קכ"ה דף קע"ד א'. 4 הדילוג על הסליחות בשחרית מוסף ומנחה של יו"כ בקהילות ליטא ופולין אינו מוקדם ממצהצית המאה ה"ט, ומקורו כנראה בנוהג מוטעה; מדפיסי המחזוריים לא הדפיסו את הסליחות בגלל שינויי המנהגים המקומיים,

ג. פנייה אל ה' או זולתו

נעסוק כאן בבעיה אשר בלי בירורה אין להבין כמה פסקאות, גם אם אין ביכלתנו למצותה עד תומה. יש שהפייטן מרשה לעצמו לא להתפלל אל ה' אלא לפנות אל מתווכים וסניגורים שידברו בעדו לפני כסא של מעלה. ההלכה התלמודית הצרופה⁵ אסרה כל פנייה בלתי לה' לבדו. אך הרוח העממית לא תמיד שמרה על פסק מהמיר זה. אמנם כבר במקרא יש וקוראים אל כחות הטבע⁶, אלא שאין זה שם יותר מהתבטאות ריטורית, וייתכן שפסוקים אלה שימשו — פחות מבחינה פורמאלית — כדוגמא לפניות אל כחות נעלמים בפי הפייטנים. גם המדרשים שחברו במאות ז' וח' ובהם האנשות של מלאכים, תורה ומדות, בודאי גרמו לפניות הפייטנים אל המלאכים, למשל:

ז, 1 מלאכי רחמים משרתי עליון חלו נא פני אל

סו, 11 קדישי עליונים שרפים ואופנים הפילו תחנתנו

כבר מתקופת הגאונים אנו מכירים את התפלה

מכניסי רחמים הכניסו רחמינו ... מכניסי דמעה הכניסו דמעתינו ... השתדלו והרבו תחנה ובקשה לפני מלך ...

בה מבקשים — בהתאם להשקפת המדרש⁷ — מן המלאכים להביא את התפלות לפני הקב"ה. באותה דרך פונים הייטנים אל כסא הכבוד (סו, 1 שבת הכסא), אל התורה (נא, 1 תורה הקדושה התחנני בבקשה) ואל האבות (כו, 37 קומו ישיני מכפל לסעדי) כדי שהיו סניגורים לעם ישראל המתפלל.

כך זכו גם מדות הקב"ה להאנשה בהשקפה העממית. המקור לכך היא אולי המליצה התלמודית המתארת את המדות בדיבורן ובפעולתן⁸, ואולי יש גם השפעות של תורת הנסתר⁹. מעתה לא ראו במדות דרכי ה' המפשטות שנודעו למשה כשביקש "הודיעני נא את דרכיך" אלא בריות עצמאיות שיכולות לתווך בין האדם לבין בוראו ולדבר טוב בעד החוטא בשר ודם. הנה למשל פב, 5 מדת הרחמים עלינו התגלגלתי. ולפני קונך תחנתך הפילי. ובעד רחמים שאלי ... ובפיוט 'ש' שלש עשרה מדות' (לו) פונה הפייטן בנפרד אל כל אחת מ"ג המדות ומבקש מהן ללמד סניגוריה.

נגד זה קמו בעלי ההלכה, ובשום פנים לא רצו לראות בצורות התבטאות אלה השאלות ספרותיות המתארות ענינים מפשטים אלא חששו לטוהר עיקרי האמונה. פוסקים שונים אסרו

והסתפקו בהערה: "ואומרים סליחות כמנהג המקום". על סמך זה הפסיקו הקהילות לאמרן בכלל. מהדורת סליחות שלעתיד לבא צריכה לכלול גם את הסליחות ליו"כ. 5 ירו' ברכות ט' א' דף י"ג א' בשר ודם יש לו פטרון, אם באת לו עת צרה אינו נכנס אצלו פתאום אלא בא ועמד לו על פתחו של פטרונו וקורא לעבדו או לבן ביתו, והוא אומר איש פלוני עומד על פתח חצירך. שמא מכניסו ושמא מניחו. אבל הב"ה אינו כן. אם באת על אדם צרה לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי יצווח ואני עונה לו מיד. הה"ד (יואל ג ה) כל אשר יקרא בשם ה' ימלט. 6 דבר' לב א האוינו השמים ואדברה — ירמ' ב יב שומו שמים על זאת — ישע' א ב שמעו שמים והאויני ארץ — ירמ' כב כט ארץ ארץ שמעי דבר ה' — ישע' מד כג הריעו תחתיות ארץ פצחו הרים רנה יער וכל עץ בו — איוב טז יח ארץ אל תכסי דמי. 7 למשל שמות רבה כ"א ד' המלאך הממונה על התפלות נוטל כל התפלות ... ועושה אותן עטרות ... 8 עי' למשל שבת דף ב"ה א'. סנהד' דף צ"ד א' אמרה מדת הדין לפני הקב"ה. סנהד' דף צ"ז ב' מדת הדין מעכבת. 9 עי' היכלות רבתי פרק י"א ב' (ע' 91) בבקשה מכם מדות נושאי כסא הכבוד ...

לומר תפלות כאלה, בראשם הרמב"ם¹⁰ וההולכים בעקבותיו¹¹. פוסקים אחרים, ביניהם גדולי אשכנז ואיטליה, היו פשרניים יותר, ניסו להצדיק את ההשקפה העממית והסכימו לאמירת תפלות כאלה בתנאי שהמתפלל יכוון להקב"ה לבדו ולא ייחס למתווכים שום פעולה עצמאית¹². בדרך אחרת הלכו רבנים אחדים ואף קהילות שלמות. הם לא רצו לוותר על אמירת הפיוטים והתפלות, המקובלים זה דורות, ולכן העדיפו להתאימם להלכה ע"י שינויים בנוסחם¹³. כך שונה עד בלי הכר הפיוט "שלוש עשרה מדות" בדפוסים, וכמה שורות נשארו ללא מובן; רק בכתבי יד נשארה צורתו המקורית ללא שיבושים¹⁴. אין היום מקום לשינויים, אך אם נקבל עלינו האיסור ההלכתי אין ברירה אלא לדלג על הפיוטים הנידונים.

ד. התקפות על נצרות ואסלאם

בתקופות של גזירות ורדיפות שופך הפייטן את שיחו לפני קונו על כל הצרות הבאות על עמו. תוך תיאורים כאלה — בעיקר בפיוט הקדום יותר — יוצא הפייטן לפעמים בקלות נמרצות נגד רודפיו. זוהי תגובה פרימיטיבית אך טבעית על היסורים הנוראים שבאו על העם מידי אומות העולם. קללות אלה לא הזיקו מעולם לאיש¹⁵ ולא היו אלא ביטוי לכאב על הדם הנקי שנשפך. הפייטן מקלל את אדום וישמעאל על מעשיהם¹⁶. בתגובה דומה יוצאים הפייטנים נגד הנוצרים שניסו לנצר את היהודים, וכך נוצרו ביטויי שנאה חריפים ביותר כנגד הדת הנוצרית:

10 בפירושו המשנה, סנהדרין פרק י' יסוד ה': שהוא יתברך הוא הראוי לעבדו ולגדלו ולהודיע גדולתו ולעשות מצותיו ושלא יעשה כזה למי שהוא תחתיו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שהורכב מהם לפי שכולם המוטבעים על פעולתם אין משפט ולא בחירה אלא לו לבדו הש"י וכן אין ראוי לעבדם כדי להיותם אמצעים לקרבה אליו אלא אליו בלבד יכונו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו, וזה היסוד החמישי הוא שהזהיר על עבודת כוכבים, ורוב התורה מזהרת עליו. 11 המבורגר, ריאלי-אנציקלופדיה של היהדות (בגרמנית) חלק III, 2 ע' 141 מביא דברי הרמב"ן הבאים (מתוך נאומי תורת ה' תמימה, מהד' ילינק ע' 30—31): עבודה זרה שלישית היא כשחושבים על המלאכים שיש להם יכולת להיות מליצים בינם ובין האל לעובדים אותם... תראה שאפילו להתפלל להם על דרך זה אסור לנו ובמין זה של ע"ז אמר הכתוב ויעבדו אלהים אחרים כי המלאכים נקראו אלהים. — שם הוא מביא ג"כ דברים דומים מר' שמעון דוראן מתוך חיבורו מגן אבות, ולא הצלחתי למצוא את מקורו לא של זה ולא של זה. 12 ע"י שבלי הלקט סי' רפ"ב (דין סדר מעמדות מר"ה עד צום כפור): ובעניינה האחרונה אומר ודוי אבל אנחנו חטאנו ונפלינו על פניהם ואומרים מכניסי רחמים כו' מכניסי דמעה כו' ואין בזה משום משתף שם שמים ודבר אחר שאינו דומה למה ששנינו (סוכה מה:): ליה ולך מובח. והרב ר' אביגדור כהן צדק זצ"ל הביא ראיה על זה מהא דאמרינן בסנהדרין בפרק נגמר הדין (מד:): אמר ר' יוחנן לעולם יבקש אדם שיהו הכל מאמצין את כחו מלמטה ואל יהו לו צרים מלמטה. ופי' רבנו שלמה זצ"ל (רש"י שם) שיסעייהו מלאכי השרת לבקש רחמים ושלא יהיו לא משטינים מלמעלה. וגם במדרש שיר השירים על פסוק השבעתי אתכם (ב ז) אומרת כנסת ישראל למלאכים העומדים על שערי תפלה ועל שערי דמעה הוליכו תפלתי ודמעתי לפני הקב"ה ותהיו מליצי יושר לפניו שימחול לי על הזדונות ועל השגגות [אין במדרש שה"ש רבה שלפנינו]. — ועי' ג"כ שו"ת מהר"י ברונא (מאה ט"ו) סי' רע"ד (דפוס שטטין): מה שאנו אומרים נא מדה נכונה וכן מדת הרחמים ומכניסי רחמים מלה"ר [צ"ל מלאכי רחמים] אינו אלא דרך שפלות ועבדות שמדבר בפני המלך ליועציו לדבר למלך והוא בוש בדבר לקרב אל המלך, ואין זה דרך אמצעי כלל. — ועי' באריכות במבוא לסדור. אוצר התפלות (לר' הנוך זונדל ב"ר יוסף, דף ז' ב' ואילך. אבל בולט דמיון נימוקו של מהר"י ברונא למה שאסר הירושלמי (לעיל הערה 5). 13 ר' יעקב צבי מקלנבורג (סדור תפלת ישראל, קניגסברג תרט"ו, עם פירושו עיון תפלה) מגיה בסי' י, 1 יחלו נא (במקום חלו נא) ובסי' צג, 5 עלינו נגלגלה... תחנתנו נפילה... רחמים נשאלה (במקום התגלגלי וכו'), בלי להתחשב בצורת הפיוט ובחרונו. 14 עי' להלן במקום. 15 צונץ, ס. פ. 126. 16 לדוגמא סי' ו, 11

היא נמשלת — לא באוביקטיביות רבה — לעבודת אלילים¹⁷. אין צורך לכסות על עובדות אלה. הצנזורה הפנימית המאוחרת של יהודי התפוצות ניסתה להחליק ולטשטש ביטויי שנאה אלה, ולפעמים שינו מלים בטקסטים (מבלי להתחשב בצורת הפיוטים). בדפוסים יש במקומות כאלה שינויי גוססאות, אך אין לזה קשר לכוונתם המקורית של הפייטנים.

פרק ג: צורת הסליחות

א. הצורה הפיוטית

מבחינת הצורה לא נבדלות הסליחות מיתר הפיוטים. כל צורות הפיוט מופיעות גם בסליחות. רוב הסליחות בנויות בתים של 2, 3, 4 שורות. בפזמונים יש גם בתים גדולים יותר. יש סליחות עתיקות שאין בהם חרוז אלא כעין משקל בלבד המיוסד על מספר מלים קבוע. אך רוב הסליחות מחורזות הן¹. סדר החריזה אינו אחיד, ויש — בעיקר ב"פתיחות" — שהחרוז הוא מברית. הפייטנים האיטלקיים והאשכנזיים נוהגים — בעקבות הפיוט הארץ-ישראלי הקדום — לפייט בתים עם שורות בעלות מספר מלים שווה², אך מספר זה משתנה לפעמים מבית לבית, וגם תוך הבתים קורה שאינו נשמר הכלל כדבעי. משוררי התקופה הספרדית מעדיפים את המשקלים הערביים-ספרדיים, אך יש שגם פייטנים אחרים משתמשים בהם. רוב הפיוטים בנויים על סדר א"ב לפי דוגמת מזמורי תהלים ומגלת איכה. אך יש גם סדרים אחרים, כגון תשר"ק, א"ת ב"ש. סדר המבנה, ה"סימן", רשום במהדורה שלפנינו כרגיל לפני כל פיוט. לרוב מסומן לאחר הא"ב (או תשר"ק) שם הפייטן, ויש שראשי הבתים או השורות של כל הפיוט מסמנים את שם המחבר. יש שהבתים מקושרים זה אל זה ע"י "שירשור" (כלומר בית פותח בתיבה בה מסתיים הבית שלפניו). כל הרוצה לחוש ביופי הפיוטים חייב להבין ולקבל את כל פרטי הקישוטים הצורניים מהם בנויים שירים אלה. במהדורות הרגילות סודרו הפיוטים כפרווה. במהדורה זאת נדפסו בהתאם לצורתם, אלא שפעמים סודרו שתי שורות או שלש בשורה אחת, תוך סימון ברור של סופי השורות. — בתיאור שבראש כל פיוט רשום בסוף אות ומספר מתוך "אוצר השירה והפיוט" של י. דודזון; נוסף על כך, במקום שישנם, עיבודים קודמים של אותו הפיוט.

ב. עניני לשון

גם לשון הסליחות היא לשון הפיוטים כולם. ביסוד לשון הפיוט מונחת לשון המקרא בצורה רחבה ביותר, ויש ומופיעים ביטויים מתפלות עתיקות³. מאידך יש שורה של חידושי לשון ופיתוחי צורות. כדי לקצר בפירושו וכדי להראות את התמונה הכללית ניתן כאן רשימה מסכמת של כמה מהתופעות האלה.

כלה שעיר [וחתנו]. 17 ע"י סי' א, 9 אשר למת שוחחים. ט, 3 ולהרגיל שם טומאה הנקלה והנעבד. יד, 7—8 ובהבל להתהבל ... נצר נתעב לאלוה לקבל. פט, 16 בנצר נאפוץ ... 16 שוחחי לתלוי. — ביתר תוקף בסי' לא: 59 עובדים לאל הנקבר ... 71 אשר לעץ ואבן קודים ומאליהים.

1 צריכיך לדעת שהמלים חורזות בחלקן האחרון המתחיל באות ולא בתנועה, כגון ירים, ינים, יעים, יבה, יקות (ולא יות, יים, ייה). ויש שהחריזה אינה נקייה לפי המבטא של ימינו, והפייטנים מחזירים יעון עם יעון, ייום עם ייון וכדומה. 2 בקביעת מספר המלים משתמשים הפייטנים בחופש מסוים, והם מאחדים לפי הצורך מלים קצרות (כגון לא, כל, לי, אם, עם) או אפילו יותר ארוכות עם המלה שלאחריהן במקף, או מפרידים אותן, ואין בזה שום עקביות ניכרת. 3 ע"י למשל סי' כג, 4 דרכי טובך. ו, 11 שלטון לפניך. טו, 16 ערפנו כוף לך להשתעבד.

1) חידושי שמות

על משקל הסגוליים:

דכא (ב, 23)	ערץ (כו, 4, לד, 13, עד, 5)	צפר (=צפרא) (א, 18)
תשר (פג, 1)	עתר (לו, 31)	קטל (ו, 11)
אדך (=ארוכה) (ו, 18, מב, 12)	פלל (=תפלה) (סו, 21)	שפך דם (פו, 9) (במקרא רק
חרץ (מד, 10)	בהתאם לנ"ל:	שפך הדשן)
עלט (=עלטה) (גא, 23)	רהב (דוגמת יהב) (כ, 9)	תרף (ד, 14)

על משקל - ון (פָּעֶלֶן, פָּעֶלֶן וכו')

רציון (ז, 15)	רויון (ז, 10)
שברון דוגמת 'עצבון' (כט, 9, מה, 5)	

על משקל פעול:

יצובים (מב, 11)	טמוי (מב, 28)	תרוף (ג, 20)
-----------------	---------------	--------------

קיצורים:

צול (במקום: מצולה) (סג, 9)	פיץ (במקום: הפצה) (מב, 15)
----------------------------	----------------------------

יצירת שמות מתוך פעלים:

צקון (לפי ישע' כו טו צקון לחשם) (י, 5, עח, 18, לד, 9, פג, 16)
גם בלשון רבים: צקונים (כג, 17)
קוח (לפי ישע' סא א פקח קוח) (כא, 10)

יצירת פעלים משמות:

שבוטים (=מוכים בשבט, דוגמת 'עבוטים') (ב, 34)	פורכי (=מעבידים בפרך) (א, 9)
--	------------------------------

יצירת פעלים מתוארי פעל:

מטויה (מל' מטה מטה) (ח, 6)

חידושי בניני פעול (ביניהם פעלים עומדים)

אנוחים (א, 21)	אנוגים (גה, 34)	עבוטים (ב, 17)
יחוסיד (מה, 22)	חשוכים (סג, 8)	פחדים (י, 6)
ירודים (יד, 11)	טכוסים (מב, 5)	צמודים (כג, 23)
יתור (ב, 15)	לעושה (ז, 12)	רחומיגו (ג, 25)
יגועה (ט, 5)	עבודים (סג, 7)	שעוניה (כג, 24)

שינויים מתוך השפה הארמית

לפלוח (סט, 5)	צפר (א, 18)	רחומיגו (?) (ג, 25)
עדן (כג, 4)	סכך ורכך (עג, 34)	

2 שינויים במלים

בטול ה' סופית

מעט (יט, 9)	מעש (כד, 1)	מחז (ב, 7)
תאב (סב, 30)	טען (כד, 13)	צחז (ב, 8)
מחז (פג, 11)	מען (ל, 5. נא, 17)	תחז (ב, 8. נג, 14. פא, 1)
להב (=להבה) (ב, 19)	אהב (ב, 10)	זעק (כח, 10)

רבויו שלא לפי המקובל

חובים (מו, 4)	הודונים (כג, 9)	הגיונים (כג, 3);
שלהבים (מו, 8)	קרבנים (כג, 20)	גם הגיוניך (נא, 16)
כתים (ג, 22)	מהומים (כו, 47)	עונים (כג, 5)
זהרות (=זהרים) (יח, 7)	צוחים (יט, 13)	חבורים (ט, 5)

חידושי בנינים בפועל

גנון (לפי ישע' לא ה) ד, 4.	תמוד (במקום להתמיד) (ג, 4)	אזון (במקום 'אזון') (סב, 29.
פג, 5)	סכות (במקום הסכת) (פג, 18)	פא, 1)
בוטים (במקום מביטים) (מו, 5)	ערוב (במקום הערב) (מד, 7)	לצמוד (במקום להצמד) (מו, 4)
שלוך (במקום השלך) (לא, 11)	לבאור (פג, *6)	נברור (ט, 8)

בנין קל

בנין פיעל

לזכח (במקום להזכיר) (ל, 2)	פוררו (במקום התפוררו) (יב, 5)	ודות (במקום התודות) (מה, 6)
----------------------------	-------------------------------	-----------------------------

בנין נפעל

נבאות (ח, 17)	נמסס (=נמס) (נא, 7)	נחפר (נג, 12)
		נחמדו (לד, 6)

בנין הפעיל

הבליעה (=בלע) (כב, 19)	תסליל (כב, 10)	תצליל (כב, 9)
------------------------	----------------	---------------

במשמעות הפעל שלא לפי המקובל

הכריעה (כב, 17)	מגיעה (עג, 21)
-----------------	----------------

הפיכת שרשים לע"ו

צגים (=מוצגים) (ז, 7)	קחנו (=לקחנו) (סט, 9)	רדת (=ירדת) (עת, 21)
טל (=נטל) (מא, 20)	סטנו (=סטינו) (נו, 21)	כחז (=כחזה) (פג, 12)
נחס (=נחסה) (יח, 33)	טור (=נטור) (פ, 14)	געה (=הגיעה) (כ, 22)
		גשנו (=נגשנו) (נה, 2)

סיומת יי (במקום יגי) בפועל

לסעדי (כו, 37)	להציגי (עג, 18)	להנפשי (יב, 19)
תוציאי (סג, 13)	הצליחי (עג, 25)	

מאידך גיסא בעדגי (במקום 'בעדי') (עא, 19).
בדרך דומה 'לעומך' (במקום 'לעומתך') (לו, 21), וכן 'לעומי' (ז, 7), ועיין להלן.

3 שינויים בסדר המלים

הקדמת שם תאר ושם המספר

בקשה עבודה (יב, 5) ראשונה פקודה (יב, 23) כרקים כדים (נו, 10)
טריה מכה (ו, 18)

הקדמת הסומך לנסמך

דברך ראש אמת (עו, 4) בית חתנות בנין (גד, 6) חיים מספר (במקום 'מספר חיים)
לימים ארך (לה, 47) עולם ימות (עב, 6) (לה, 48)

הפרדה בין נסמך לסומך ע"י תיבה אחרת

שיח לענות גאוליך (מו, 14) כח אמן פליטה הנשאת (יב,
11)

הקדמת המושא וכדומה

מדין בודק (במקום 'מהבודק את' ללב בשומי (מג, 15) ריח גרדנו כי הבאשנו. קרקע
הדין' (לד, 8) לעבדיך גשים (מא, 8) פנינו בכך כבשנו (ג, 3-4)
לבעמים מתבולל (לג, 8) בעת צרה לדרשך (נג, 10) ימים כהמות (עב, 5)

4 שינויים בתחביר

היפוך סדר התיבות בצורות של יחסי קנין

(ע"פ איוב מא ד וחין ערכו (במקום 'ערך חינו') הרשו הפייטנים לעצמם שינוי זה; למשל ר"א הקלירי
'יערי חזיר' במקום 'חזירי יער'), ועי' צונץ, ל.ג. 642.

חין ערכו (יג, 2) נחלת שארית (כח, 19) יד רמות הקושרים (סא, 23)
תחומי סימני מצריך (יא, 12) מחרב להטים (עב, 20) תחן שיחתנו (סג, 19)
כרם נטענו (כג, 11) בפיוץ גיבים (מב, 15) כנראה שייך הנה גם:
גיתוחי ריח (כג, 14) דמי שירים (מא, 19) שבת הכסא (סז, 1)

שם ללא ידוע עם תאר מיוחד

[דוגמת: שבת הגדול]

כהגים המשוחים (א, 5) רבה המהומה (ח, 10) מאזדים העשנים (טו, 9)
צרות המתוחות (ג, 7) ישועות הנבאות (ח, 17) תורה הקדושה (מד, 1)

בינוני עם 'לא' (במקום אין')

ולא משיבים ועונים (ז, 13) לא מוצאים (סג, 12) לא חומלים (סג, 15)
לא מפסיקים (יז, 2)

שינויים במין ומספר

נתיבותיך הישרים והנכוחים ויושר מדותיך גחמדו (כט, 6)
(א, 2)

השמטת אותיות בכל "מ או על, אל

פחד דינג דואגים (כג, 17)	חיים ארוכים תכתבנו (לה, 1)	גודל רחמיך נסמכתי (סב, 2)
קווים חסדיך (כג, 24)	סגולותיך תחמול (כ, 10)	שוחריך הימצא (נו, 18)
שועתי שעה (כו, 21)	זעקוך (יב, 7)	בפשפשו מעשינו (ס, 6)
זעקתנו שעה (סג, 21)	קרבן תשע (יו, 5)	נדנה נתן (פג, 7)

הוספת ל' (על דרך הארמית)

לכפרה ... משיגים (ט, 6) ספור לצעדים (מא, 8)

שינויים שונים

המלוים עמך (כו, 13) מאריות ודובים דרוסה ושבורה (פה, 4)

צורות בועזות ביותר

מרום שרם דכוי בעט (יט, 10)

5 שינויים מחמת ההריזה

הוספת ה

משמימה (נג, 8) לבוזה (ג, 9) מלספרה (לח, 8)
ציונה (כב, 29)

צורות פעל משונות

להמנה (=להמנות) (כח, 24) מנשא (=מנשא) (סז, 1) יעשור (=יעשיר) (סז, 6)
להעמס (=להעמיס) (יח, 28) יקדם (=יקדם) (סז, 7) להכו (=להכותו) (מח, 15)
ליפה (=ליפות) (גא, 10) להעכר (=להעכיר) (נג, 9)

עוד שינויים מהמקובל

לעתותים (=לעתים) (מה, 4) לעומו (=לעומתו) (ז, 7) בעדני (=בעדי) (עא, 19)
לעומך (=לעומתך) (לו, 21)

וייתכן ששייכים לקבוצה זאת גם

רציון (ז, 8) עי' לעיל
דיוון (ז, 10)

שינויים מחמת סימן א"ב או אקרוסטיכון

יוקש (=קשיות) (מה, 23) יוקש (=מען, מענה) (ב, 10) ע"ש 'יקשה'
יקשות (=קשיות) (כג, 10) ע"ש 'יענה'
טיעת (=נטיעת) (סו, 9)⁴

4 צורה זו גם בלי הכרח החרוז וכו' סי' פג, 20.

פרק ד: הפייטנים

הפייטנים שפיוטיהם נדפסו במהדורה זו חיו החל ממאה התשיעית ועד המאה הארבע-עשרה. חיייהם ויצירותיהם תוארו במחקריהם של צונץ¹, אלבוגן², דודזון³ והבאים אחריהם, בפרט חברי המכון לחקר השירה העברית⁴. להלן ניתנת רשימת שמותיהם לפי סדר א"ב, עם סימון הפיוטים של כל אחד ואחד.

אליה בר שמעיה, בבארי (איטליה), מאה י"א סי' יד, כא, ל, [לה?], מג, נב, עב, עט אליעזר בר שלמה סי' נו.	יצחק [בר אביגדור? בר לוי?], קודם 1300 סי' פו. יצחק בר מאיר, מאה י"ב, אשכנז סי' ח.
אליעזר בן יהודה [הרוקח], בוורמיזא, מת 1238. סי' פג*, פח. אמתי מאוריה, פלך אפוליה, במחצית השניה של המאה ט' סי' פב.	יצחק בר סעדיה, בירושלם הנוצרית סי' סד. יצחק בר שמואל, צרפת?, מאה י"ב סי' סה.
אפרים בר יצחק מרגנסבורג, מת 1175 סי' לד, עד. כנימין בר זרח, באשכנז, מאה י"א סי' א, טו, מה, מח.	מאיר בן יצחק ש"ץ, וורמיזא, מאה י"א סי' מא, פג. מרדכי הארוך, באיטליה או יון, מאה י"ג—י"ד סי' לט.
גרשם בר יהודה [מאור הגולה], במגנצא, מת 1028. סי' יב, מ, ג, סט, ע. זבדיה, כנראה במאה ט' באיטליה הדרומית סי' סב, סג, עח.	משה בר שמואל בר אבשלום, 1140 לערך סי' עח, פח. סעדיה [בר יוסף] גאון, מצרים 882 — סורא 942 בקשה לער"ה. סי' מד.
יואל בר יצחק הלוי, מבוגא, חי בקלוגניה במאה י"ג. סי' כו. יוסף בר יצחק מאורליאנש, בחקופת רבנו תב סי' כו.	שלמה [בר אבון], הנער מצרפת, מאה י"ב סי' לה (מיוחס לו). שלמה אבן גבירול, מלגה 1021/2, חי בסר- גוסה, מת בולנסיה 1053 סי' טז, מט, עא.
יצחק? סי' כב, נד.	שלמה בר יצחק [רש"י], מת בטרויש 1105 סי' כג, מב.
יצחק הכהן החבר, קודם 1300 סי' כט.	שלמה בר מנחם, כנראה במזרח אירופה, מאה י"ב—י"ג סי' לו.

1 צונץ, דיא סינאגאנאלע פאעזיע דעס מיטעלאלטערס, מהד' ב', ספד"מ 1920 (בגרמנית). ליטעראטור-געשיכטע דער סינאגאנאלען פאעזיע, ברלין 1865 (בגרמנית). 2 אלבוגן, דער ייד. גאטעסדיענסט, מהד' ג', ספד"מ 1931. 3 אוצר השירה והפיוט, א—ד, ניו-יורק תרפ"ה—תרצ"ג. 4 בפיוטי מתברים מאיטליה עסק במיוחד שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד, בפייטני ספרד שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלם תש"י, בפיוטי אשכנז בפרט א. מ. הברמן בכמה מתברים (עיין פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, ברלין תרח"ץ. פיוטי רש"י, ירושלם תש"א. רבינו גרשם מאור הגולה ... ירושלם תש"ד, ועוד מאמרים בידיעות המכון לחקר השירה העברית.

שלמה בר יהודה הבבלי, חי באיטליה, מאה י'	שמואל בר אברהם [הלוי בונפנט], 1240 לערך ס"ו ס.
ס"ב, ג, ה, ו, יא, יז, יט, כה, לא, מז, נה, נו, סא, פ.	שמעון בר יצחק, מגנצא, נולד 950 לערך ס"י יח, מו, נא, נג, נט, סז.
שלמה בר שמואל בר אליה, מאה י"ב—י"ג ס"י עג.	שפטיה, מאוריה בפלך אפוליה, מת 886 ס"י י.
שמואל הכהן, זמנו בלתי ידוע ס"ז. סח ?	ממחברים עלומי שם: ס"ד, ט, יג, כ, לב, לג, לה, ז, מ, נח, נט, ? סו, עז, פא.

פרק ה: נוסח הסליחות

א. כתבי היד

תולדותיהם של טקסטים ליטורגיים שונות במהותן מתולדותיהם של טקסטים אחרים. טקסט רגיל ספרותי הופץ לפני המצאת הדפוס ע"י העתקה שיטתית. הפצת טקסט המיועד לתפלה היתה מקרית ברוב המקרים. דברים מיועדים לתפלה נמסרו בתחילה בודאי בעל פה, כתיבתם נעשתה עכ"פ רק לצורך ספרי תפלה. הרוצה למצא יצירותיו של מחבר אחד חייב לקבצם מתוך ספרי תפלה שונים. הטקסטים היו בידי חזנים, אח"כ בידי מתפללים, והם עשו בהם כרצונם. לכן נוצרו בהם שינויים, דילוגים ותוספות יותר מבטקסטים אחרים. בידינו נמצאים כתבי יד רבים מימי הביניים שבהם "סליחות", מהם מחזוריים (הכוללים לעתים סליחות גם ליום הכפורים גם לשאר הימים) ומהם אוספי סליחות בלבד. במסורת עשירה כל כך אי אפשר להשתמש בכל מקורות כ"י, ויש להסתמך במבחר הגון לביסוס הטקסט. מהדורה זו מיוסדת על כתבי היד הבאים:

(1) כ"י של מנהג אשכנז העתיק:

- א = ברלין, הספריה הממשלתית, מס' 5(10), מחזור, מאה י"ב, 2°, בתבנית גדולה מאד (מכיל מספר סליחות).
- ב = ברלין, הספריה הממשלתית, מס' 9, אוסף סליחות, מאה י"ג, 4°. לפעמים צורפו שינויי נוסחאות גם מתוך:
- צ = קרלסרוה, ספריית המדינה, מס' 9, מחזור, מאה י"ג, 2°.
- ר = אוקספורד, בודליאנה, אוסף מיכאל 627, מחזור, מאה י"ג, 2°.

(2) כ"י לפי מנהג מורח-אירופה:

- ג = מחזור נירנברג, 2°, נכתב בשנת צ"א (1331), בעבר במוזיאון הגרמני בנירנברג, כיום בירושלם בספריית שוקן.
- ס = אוקספורד, בודל, אוסף אופנהיים 166; מחזור, מאה י"ד, 4°.

ע = אוקספורד, בודל, אוסף אופנהיים 168; מחזור, מאה י"ד, 2°.
 ש = גוטינגן, ספרית האוניברסיטה, מס' 4; מחזור, מאה י"ד, 2°.

(3) כי"י לפי המסורת הצרפתית:

פ = פרמה, ספריה פלטינה 3006/7 (654), מחזור, נכתב בשנת ס"ד (1304), כולל אוסף גדול של סליחות, 2°.
 ט = ברן, ספרית המדינה, 228, מחזור עם אוסף סליחות, מאה י"ד.
 י = ברן, ספרית המדינה, 11/409, מחזור עם אוסף סליחות, מאה י"ד.
 ג = גינבה, ספרית האוניברסיטה, 12/8, מחזור, מאה י"ד.
 ז = רומא, ספרית הוטיקן, עבר. 322, מחזור, מאה י"ד.

(4) כי"י מסורת מעורבת:

ו = רומא, ספרית הוטיקן, עבר. 315, אוסף סליחות, מאה י"ד, 2°.
 ז = ניו-יורק, ספרית בית המדרש לרבנים 446, אוסף סליחות, מאה י"ד, 2°.
 ה = המבורג, ספריה ממשלתית 139
 ד = המבורג, ספריה ממשלתית 135
 ת = המבורג, ספריה ממשלתית 146
 כ = אוקספורד, ספר. בודלינה, אוסף אופנהיים 173, סליחות וקניות, אולי לפי מנהג וורמיזא, מאה י"ג/י"ד, 2°.
 ך = אוקספורד, ספר. בודלינה, אוסף אופנהיים 174, סליחות, אוסף גדול, כנראה מאה י"ד, 2°.
 ל = אוקספורד, ספר. בודלינה, זלד. ארכ. A3, סליחות עם פירוש ובלי ניקוד, מאה י"ג.
 מ = אוקספורד, ספר. בודלינה, אופנהיים 175, סליחות, מאה י"ד.
 נ = קרלסרוה, ספרית המדינה 11/7, מחזור, מאה י"ד (מצטרף לרוב לקבוצה 1).

ליד פיוטים שונים צויינו מקורות נוספים ששימשו למהדורה זאת רק לעתים נדירות. כך הושוּו ליד פיוטים אחדים הנוסחאות של מחזורי רומא, רומניא וספרד, סליחות התימנים ודפוסי סדוריהם של ר' עמרם גאון ור' סעדיה גאון. ההרכב והתוכן של אוספי הסליחות הוא מקרי לגמרי, ולכן יש לרשותנו לכמה פיוטים מקורות כי"י מעטים, ויש ופיוט אינו נמצא באף אחד המקורות שהיו לרשותנו, כך שהטקסט מיוסד רק על דפוסים, ואפילו על דפוסים מאוחרים; במקרים אחרים היה בידינו לצרף כי"י עם סליחות בודדות, כגון מחזור וורמיזא המפורסם שנכתב בשנות ל"ב (1272) ושנמצא כיום בבית הספרים הלאומי בירושלם.
 ערכם של כתבי היד שונה מאד. יש שהועתקו בקפדנות רבה, ויש שהסופר התרשל במלאכתו. יש שלפני הסופר היה מקור מדויק ויש שהעתיק מכ"י משובש. יש דילוגים ותוספות, שינויים וסירוסים. פעמים מתאפשרת בקורת ליקויי כ"י בעזרת כי"י אחרים, אך קורה ואין כי"י להשוואה, ואז יש לשער ולהפוך את הטקסט המתקבל על הדעת ביותר. דבר זה חל בעיקר על קבוצת כי"י של מנהג מזרח אירופה אשר מסורתם משובשת ביותר ומצריכה פעמים רבות הגהה מיד המהדיר. בטקסטים ליטורגיים אין אפשרות לחסוף את תולדות הטקסט ולשחזר את המקורות הראשונים מהם נבעה המסורת. גם בתוך קבוצת כי"י שנמנו לעיל לא שמר כמעט אף כ"י אחד

על אופי טהור של קבוצתו. חילופי נוסחאות צצים בענפי המסורת השונים ללא ייחוד רב. במנגנון הבקרתי (אפראט), המוסר את שינויי כ"י, נרשמו פעמים רבות שינויים שנוצרו בקהילות בתפלה, ולא דווקא גירסאות שנבעו ממסורת עתיקה טובה. על המהדיר לבדוק כל גירסא ולהעדיף הטובה והמתקבלת על הדעת ביותר. מטבע הדברים שהטקסט שנוצר הוא סובייקטיבי, אך אין הוא סובייקטיבי יותר מהחומר המקרי שהגיע אלינו בתוך כתבי היד. יש לגסות הכל כדי להגיע להבנת הטקסט או לפחות להתקרב אליה. אין מהדורה מדעית של טקסט שתהא סופית ומושלמת. כל השערה והגהה מובטח להן שתתבלנה אם ימצא ביאור יותר טוב, תועמד טענה חריפה יותר או יתגלה מקור חדש. אבל רק אם נטפל באומץ בטקסט — תוך סיכון שתפלנה טעויות — נתקדם בהבנת הטקסט ונתקרב למטרתנו.

ב. דפוסים

מהדורות של הסליחות שנדפסו עד היום נועדו לצרכיו של המתפלל בלבד. הדפוסים העתיקים ביותר מוסרים לנו פחות או יותר מה שנמצא בכתבי היד מהם שאבו. לכן לא נודקה להם מהדורה זאת, מכיון שמקורותיהם או הדומים להם הם לרשותנו, אלא אם היה בהם פירוש. המהדירים (חוץ לר"ן היינדהיים ור"י בער) לא ראו צורך לחקור בכתבי יד, אלא מסרו את הנוסח שמצאו לפניהם, ראו בו את המתקון ביותר וניסו להבין אותו. סליחות מנהג פולין. נדפסו לראשונה בלובלין ש"ג ומאו פעמים רבות בלי הגהה מיוחדת, ורק פעם אחת יצאה מהדורה מוהגת במקצת ע"י רפאל פירשטנטל (קרוטושין תקצ"ט). אך סליחות רבות שבמנהג פולין נמצאות גם באוספי מנהגים אחרים. לכן אפשר להיעזר בדפוסים אחרים במדה שהמהדירים הגיהו את הטקסט. באו בחשבון לצורך זה מהדורות מנהג אשכנז להר"ה (היינדהיים) ולר"י בער ומנהג פיהם (בהמן) לר"א סטנוב ור' שלום כהן.

ג. פירושים

בכתבי היד של ימי הבינים יש מספר לא קטן של פירושים למחזורים, ובתוכם מתפרשים גם פיוטי הסליחות שבהם. יש גם פירושים אחדים רק לסליחות שערכם שונה, ובהלקם אינם בעלי ערך רב. על תולדות פרשנות הפיוטים כתב בקצרה צונץ בערכו רשימת המפרשים¹, ובזמן האחרון טיפל בנושא זה בהרחבה א. א. אורבך². הפירוש החשוב ביותר הוא זה שבמחזור גירנברג (ע"י לעיל), ועדיין לא נדפס. פירוש זה הוא הרחבה של ספר "ערוגות הבושם" לר' אברהם ב"ר עזריאל שהוצא לאור ע"י אורבך³. הפירוש נכתב בעיקרו ליוצרות, אבל בנספח יש פירושים לסליחות רבות. נספח זה שונה מעיקר הפירוש הנ בסגנון והן בדרך הפירוש, אבל אורבך⁴ שייך אותו למחבר עיקר הפירוש⁵. הפירושים המודפסים הראשונים שאבו מן הפירושים שבכתבי היד. יש לציין בעיקר את

1 צונץ, ריטוס, ע' 194—201.

2 במבוא לספר ערוגת הבושם לר' אברהם ב"ר עזריאל (מאה י"ג), כרך ד' (ירושלים תשכ"ג) ע' 1 והלאה. 3 שם ע' 133. 4 שם ע' 135. 5 לדאבוני הופיע ספר חשוב זה רק לאחר שהושלם כתב-היד למהדורה זאת. לו היה לפני מאמץ רב בחיפוש אחרי מקורות הפיוטים היה נחסך עבורי. רק פה ושם יכולתי להוסיף הערות ע"פ ערוגת הבושם. מאידך היה אורבך יכול למצא בגוף הטקסט שבמהדורה זאת או בחילופי הנוסחאות את הגירסאות אשר עליהם מתבסס בעל ערוגת הבושם.

פירושו של מרדכי מרדוס שנדפס לראשונה לסליחות לפי מנהג פולין בקרקא שמ"ד, אח"כ לסליחות לפי מנהג פיהם בפראג שנ"ז, ונדפס עוד פעמים רבות. בין המאוחרים נציין כאן רק את החשובים שבהן:

- (1) פירוש עלום שם לסליחות מנהג ליטא (עי' לעיל); דפוס ראשון אמשטרדם ת"א, ואח"כ שם תקנ"ה.
- (2) פירוש ר' יוספא יוסף הלוי ב"ר משה קושמן מאסא לסליחות מנהג אשכנז; דפוס-יחיד אמשטרדם תע"ב.
- (3) פירוש ר' יצחק סטנוב לסליחות מנהג פיהם, ברלין תקמ"ה.
- (4) פירוש ר' משה בידינגן לסליחות מנהג אשכנז, מיץ תקפ"ב.
- (5) פירוש ר' שלום כהן לסליחות מנהג פיהם; נדפס אלטונה תקפ"ג. קצר ביותר.
- (6) הפירוש הנ"ל מעובד ומורחב לסליחות מנהג אשכנז, עם "תוספת באור" משל ר' וולף היינדהיים כפי שנמצא לאחר מותו. נדפס רדליהיים תקצ"ד—1833.
- (7) פירוש "מטיב שפה" לר' רפאל פירשטנטל לסליחות מנהג פיהם, נדפס ברסלוי תקפ"ג. מהדורה שניה יצאה בשלש הוצאות למנהגי פיהם, פולין ופוזנא, שלשתם קרוטושין תקצ"ט.
- (8) פירוש "מטה לוי — בית לוי" לר' אהרן ב"ר יחיאל מיכל ממייכילישוק (ליד וילנא), מחבר הפירוש "קרבן אהרן" למחזור, לסליחות מנהג ליטא, נדפס (לאחר מותו בשנת תקפ"ו) בוילנא תקצ"ז ועוד פעמים רבות, גם במהדורות הסליחות לפי מנהג פולין; כמוכן חסרים בו פירושים לכמה סימנים.

* * *

מהדורה זאת נותנת נוסח הסליחות לפי העקרונות שהוצעו לעיל. שינויי הנוסחאות צורפו במנגנון נפרד מתחת לטקסט ונרשמו לפי מספר השורה המתאימה. לרוב רשום השינוי לאחר הגירסא המופיעה בטקסט, ולעתים — כשהענין ברור — נרשם השינוי לבדו. שינויי דרכי כתיבה ושאר ענינים לא מהותיים לא נרשמו. תוספות (הוסי') ודילוגים (חסי') שבכתבי היד נרשמו בקיצור. בראש המנגנון לכל קטע נרשמו המקורות שהמהדיר השתמש בהם. בטקסט נסגרו מלים מיותרות שיש לבטלן, בסוגריים מרובעים ([]), ומה שהושלם ע"פ השערה בסוגרי זווית (< >), כנהוג במהדורות מדעיות.

הפירוש מיועד לקהל הרחב המעוניין בפיוטים ולא דווקא לחוקרים וחכמים. נסיתי להתחקות אחר מליצתם של הפייטנים (שהיא תופשת מקום רב יותר ממה שנדמה כרגיל). רשמתי פסוקי מקרא ודרשות חז"ל ששימשו לפייטן כמקור, מבחינה ענינית או מבחינה לשונית. סימנתי את הספרות המדרשית, עד כמה שהופיעו מהדורות בקרתיות או מדעיות, לפי מספרי העמודים (כגון בראשית רבה לפי מהד' תיאודור-אלבק, ויקרא רבה לפי מהד' מרגליות; מדרש תהלים, פסיקתא דר"כ ומדרשים קטנים לפי בובר; פסיקתא רבתי ותנא דבי אליהו לפי איש שלום. המדרשים הובאו לפי מספר הפרשה והסעיף (בלי תוספת מלת 'פרשה'). התלמוד הירושלמי מובא לפי פרק והלכה, בציון דף ועמודה לפי דפוס קראקא (= קרוטושין).

וויתרתי מראש על ביאור היסטוריה של הפיוטים, היינו על בירור המאורעות שגרמו להם או שרומזים הפייטנים עליהם; ביאור זה נשמר להיסטוריונים.

מ ב א

כמו כן לא נגעת בבעיה, עד היכן הסליחות ראויות כיום לתחייה ושימוש בקהילותינו. כמובן, החומר שבידינו הוא היסטורי, הפיוטים שייכים לתקופה מסוימת ונוצרו מתוך מצבם של היהודים בימי הביניים, וכנראה אינם מתאימים למצב הקיים כעת. כל קהילה תוכל בקלות לדון בשאלה זו ולבחור מהאוסף מה שנראה לה. אע"פ שמהדורה זאת נערכה גם כך שתוכל לשמש את המתפלל בבית הכנסת, עיקר עניינה הוא לאפשר את הבנת הטקסט, ונמנענו מכל מה שיוכל להפריע להשגת מטרה זאת.

6 לפיכך נוספו בראש הסליחות המלים 'או"א' שהאשכנזים נוהגים להקדים לסליחות שאינן מתחילות באחד השמות של הקב"ה. מנהג זה, הידוע לנו מכתבי יד עתיקים, לא נרשם בפירוש בספרי הראשונים ונמצא רק באקראי אצל אחרונים, עי' מטה אפרים לר' אפרים זלמן מרגליות סי' תקפ"א, י"ח. משנה ברורה תקפ"א מס' ד'.